

Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü*

From Dar Al-Shifas to Present Health Institutions Symbol Snake

Ekrem Günerⁱ, Kamil Gökhan Şekerⁱⁱ, Şebnem İzmir Günerⁱⁱⁱ

ⁱUz.Dr, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Üroloji Kliniği
<https://orcid.org/0000-0002-4770-7535>

ⁱⁱAraş.Gör.Dr, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Üroloji Kliniği
<https://orcid.org/0000-0003-4449-9037>

ⁱⁱⁱUz.Dr, Şişli Kolan International Hastanesi, Hematoloji ve Kemik İliği Transplantasyon Merkezi
<https://orcid.org/0000-0002-6326-9424>

Öz

Sağlık ile yılan arasındaki ilişki çok eski dönemlerden beri bilinmektedir. Bu sebeple yılan, sağlık ile ilişkili birçok meslek ve kurumun sembolü yapılmıştır. Ocak 2014- Ocak 2017 tarihleri arasında internet ortamı, kütüphaneler ve arşivlerde Anadolu Selçuklu Darüşşifaları ve kitabeleri üzerine yazılmış makale, kitaplar ve görseller araştırıldı. Kitabe, kapı veya duvarlarında yılan sembolü kullanmış olan darüşşifalar ile günümüzde ambleminde yılan sembolü kullanan sağlıkla ilgili meslek ve kurumlar araştırıldı. Bu çalışmada, ülkemizde bazı meslek ve kurumların amblemlerinde sağlığın sembolü olarak kullandıkları yılan figürlerinin Anadolu Selçuklu Devleti Darüşşifalarında da kullanılan dönemin yılan motiflerinden kaynaklandığını yazılı ve görsel bilgiler eşliğinde ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: Yılan, Darüşşifa (hastane), Tıp Sembolü, Sağlık Sembolü, Sembol, Tıp Fakültesi

ABSTRACT

The relationship between health and snake has been known since ancient times. For this reason, snake has been made a symbol of many health-related occupations and institutions. Between January 2014 and January 2017, articles, books and visuals on Anatolian Seljuks's Dar Al-Shifas and their inscriptions were searched in the internet, libraries and archives. In the inscription, doors or walls of the hospital, which used the symbol of the snake and the health of the emblem with the symbol of the snake health-related occupations and institutions were investigated. In this study, the snake figures used as a symbol of health in the emblems of some professions and institutions in our country have been revealed with the written and visual information of the snake motifs of the period used in the Anatolian Seljuks's Dar Al-Shifas.

Keywords: Snake, Dar Al-Shifas (hospital), The Symbol of Medicine, Symbol, Faculty of Medicine.

*Lokman Hekim Dergisi, 2019; 9 (1): 97-104

DOI: 10.31020/mutfd.480556

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 08 Kasım 2018; Kabul Tarihi - Accepted: 31 Aralık 2018

İletişim - Correspondence Author: Ekrem Güner <ekremguner@yahoo.com>

GİRİŞ

Yılan antik çağlardan günümüze kadar birçok medeniyette sağlık, hekimlik ve ebedi yaşam ile ilişkilendirilmiştir.¹⁻⁵ Günümüzde sağlıkla ilgili meslek ve kurumların çoğu ağaca, dala, sopaya, asaya, meşaleye, kaleme, kadehe, kendine veya birbirine sarılmış yılan figürleriyle sembolize edilmektedir. Koruyucu içgüdüğü olan veya insanlarla iletişim kurabilen birçok hayvan varken, korkutucu ve yabancı bir yaratık olan yılan ile sağlık arasında kurulan ilişki insana şaşırtıcı gelmektedir.⁶ Bunun yanında yeryüzünde yılanlar kadar kendisine zıt ve farklı anlamlar yüklenen bir başka hayvan bulmak da zordur.⁷ Yılan, bir yandan kutsallaştırılıp tanrı kabul edilerek kendisinden çare umulmuş^{6,8-10} diğer taraftan Âdem ve Havva'yı yasak meyveyi yemelerine ikna ederek insanoğlunun cennetten kovulmasına sebep olan bir şeytan olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁻¹² Zehri ile insanları öldürürken, zehrinden yapılan panzehir ile başka insanların hayatını kurtarması da yılanın bir diğer tezatını göstermektedir.

Yüzyıllardır efsane, destan ve mitolojilere konu olan, heykel, rölyef, sikke ve metinlerde kendini görsel ve yazılı olarak gösteren yılan, insanların dikkatini fazlasıyla çekmiş ve etkilemiştir.^{1,13} Yer üstü, yer altı ve suda yaşayabilen yılan, tabiatın iyileştirici gücüne tanıklık ederek sağlık sembolü olması kendisine yakıştırılmıştır.¹⁴ Bugün yılan ülkemizde, başta hekimlik olmak üzere hemşirelik, diş hekimliği, eczacılık, veterinerlik, adli tıp, nükleer tıp, farmakoloji, toksikoloji, tıp tarihi gibi sağlıkla ilgili birçok meslek ve branşın sembolüdür.

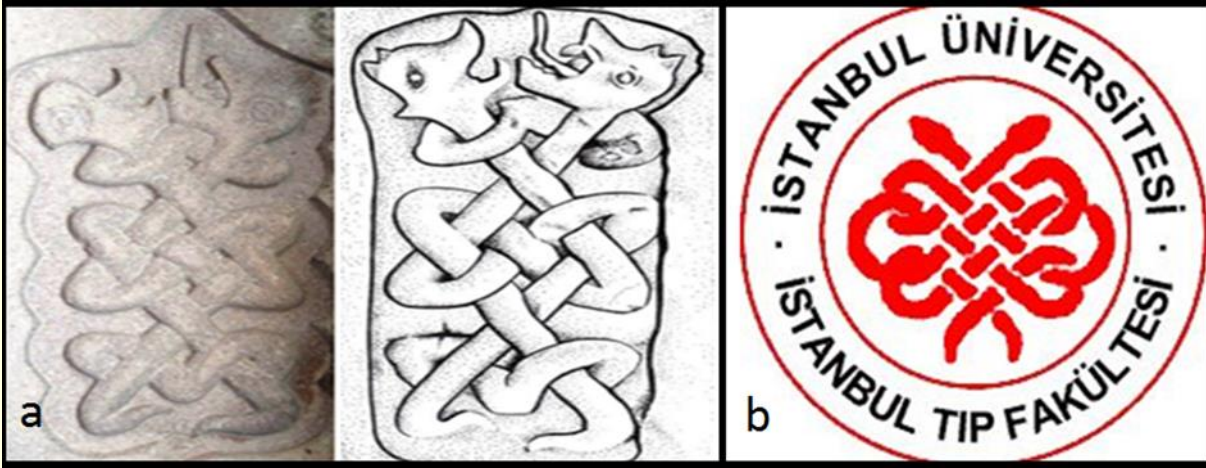
Bu yazıda, antikçağdan bu yana birçok medeniyette sağlığın sembolü olarak kabul edilmiş yılanın, ülkemizde de sağlığın sembolü olarak kabul görmesinin nedenleri ve bizdeki yılan figürlerinin kökenleri geçmişten günümüze bilgiler, görseller eşliğinde ortaya konulmuştur.

GEREÇ VE YÖNTEM

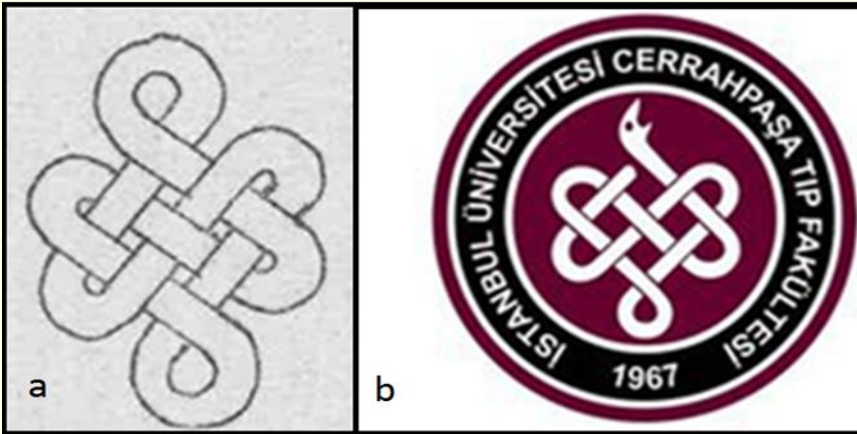
Ocak 2014-Ocak 2017 tarihleri arasında internet ortamı, kütüphaneler ve arşivlerde Anadolu Selçuklu Darüşşifaları ve kitabeleri üzerine yazılmış makale, kitaplar ve görseller araştırıldı. Kitabe, kapı veya duvarlarında yılan sembolü kullanmış olan darüşşifalar çalışmaya dâhil edildi. Eminüddin Darüşşifası, Mardin (1122), Gevher Nesibe Darüşşifası, Kayseri (1206), I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası, Sivas (1217), Turan Melik Darüşşifası, Divriği- Sivas (1228), Cemalettin Ferruh Darüşşifası, Çankırı (1235), Pervaneoğlu Ali Darüşşifası, Kastamonu (1272) ve Muineddin Pervane Darüşşifası, Tokat (13. yy.) araştırılan başlıca darüşşifalar oldu. Günümüzde ambleminde yılan sembolü kullanan sağlıkla ilgili meslek ve kurumlar araştırıldı, kullandıkları yılan sembolleri benzerlik ve köken açısından darüşşifaların yılan sembolleri ile karşılaştırıldı. Bu amaçla ülkemiz tıp ve diş hekimliği fakültelerinin, Türk Eczacıları Birliği ve Türk Veteriner Hekimleri Birliği gibi kurumların resmi amblemleri incelendi.

BULGULAR

Çalışmamızdaki bulgulara dayanarak ülkemizde Türk hekimlerinin ve çoğu sağlık kurumunun amblemlerinde sembol olarak kullandıkları yılanların, batı toplumlarının kullandığı mitolojik tanrıların asalarına sarılmış yılanlar olmayıp, Anadolu Selçuklularından köken aldığı görülmektedir. Buradaki yılanlar, Türklerce şifa düğümü olarak adlandırılan birbirine sarılmış iki yılan veya ejderhanın oluşturduğu mutluluk veya saadet zinciri figüründeki yılanlardan gelmektedir.⁶ Ülkemizin en güzide ve en eski tıp fakültesi olan İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesinin, birbirine dolanmış iki yilandan oluşan amblemi, Ordinaryüs Prof. Dr. Ahmet Süheyl Ünver tarafından, Sultan I. Alaaddin Keykubad'ın Atabeyi Lala Cemaleddin Ferruh'un 1235 yılında Çankırı'da yaptırdığı Dârüşşifâsı'nın girişindeki duvarda bulunan çift yılan-ejderha motifinden esinlenerek çizilmiştir.^{6,15} (**Şekil 1**). Daha sonra kurulan tıp fakültelerinin çoğu da bu çizimden yararlanarak kendilerine benzer amblemler oluşturmuşlardır (**Şekil 2**).

Şekil 1. a. Çankırı Atabey Cemalettin Ferruh Darüşşifâsı (M.S. 1235) Taş Mescid girişinde bulunan birbirine dolanmış iki yılan motifi rölyefi ve şematize edilmiş resmi. **b.** Ülkemizin ilk tıp fakültesi olan İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'nin amblemi.

Şekil 2. a. Selçuklu Dönemi şifa düğümü şematize resmi. **b.** İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi amblemi.

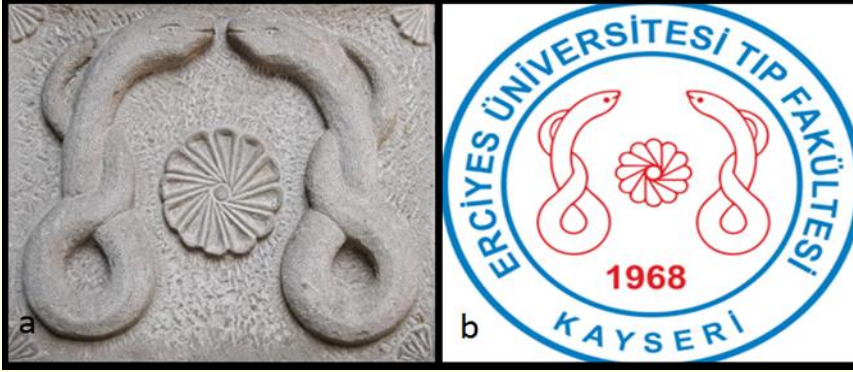
Ülkemizin bir diğer önemli Tıp Fakültesi olan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ambleminin yine Anadolu Selçuklu dönemi bir başka yılan motifinden kaynaklandığını görmekteyiz. Konya İnce Minareli Medrese müzesinde sergilenen yılan-ejderha motifli evren ikonografisindeki, karşılıklı çift yılanları amblemlerinde kullanmışlardır. Burada resmedilen yılanların gövdeleri üzerinde küçük birer düğüm dikkati çekmektedir. Bu düğümler tıp fakültesi ambleminde benzer şekilde görülmektedir (**Şekil 3**).

Şekil 3. a. Konya İnce Minareli Medrese Müzesinde sergilenen ve 12-13. yüzyıllara tarihlenen karşılıklı çift yılan motifli evren ikonografisi. Resimde sağdaki düğümlü yılan motifi bütünlüğünü kaybetmiştir. **b.** Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi amblemi.

Prof. Dr. A. Süheyl Ünver kitabında, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi amblemini, üzerinde, ikonografideki yılanın benzeri motif bulunan, Konya Karatay'da bulunmuş fresk kabartmalardan esinlenerek çizdiğini kendi ifade etmektedir.^{16,17} Bunların dışında Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi ambleminin, 1206 tarihinde yapılan, Anadolu Selçuklu döneminin bir diğer önemli maristanı olan Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifâsı'nın duvarındaki birbirine bakan çift yılan motifi ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir (**Şekil 4**). Bu da

bize Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin amblemini, Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifâsı'ndan aldığını göstermektedir.

Şekil 4. a. Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifâsı ve Medresesi (M.S. 1206) girişinde bulunan birbirine bakan çift yılan motifi rölyefi. b. Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi amblemi.

Dış Hekimliği Fakülteleri ve dış hekimliği ile ilgili kurumların amblemlerinin genellikle Tıp Fakülteleri'ndeki gibi birbirine sarılmış iki yılan figüründen oluştuğu görülmektedir (**Şekil 5**). Bu da tıp fakültesi amblemlerinden esinlenilerek, çok benzer bir şekilde oluşturulduğunu göstermektedir.

Şekil 5. Ege Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi amblemi.

Eczacılık fakülteleri ve eczacılıkla ilgili kurumların kullandığı amblemlerin yine Anadolu Selçuklu dönemi Çankırı Darüşşifâsı'nda bulunan ve günümüzde Çankırı Müzesi'nde sergilen kadeh görünümlü taştan yapılmış fiskiyeye sarılmış ve zehrini kadehe boşaltan yılan figüründen (**Şekil 6**) esinlenerek oluşturulduğu görülmüştür.¹⁵

Şekil 6. a. Çankırı Cemalettin Ferruh Darüşşifâsı'nda (M. 1235) bulunan ve Çankırı Müzesi'nde sergilenen taş kadehe sarılmış, zehrini kadehe boşaltan yılan. b. Türk Eczacıları Birliği amblemi.

TARTIŞMA

Tarihsel Süreçte Sağlıkta Yılan

Yılan, deri değiştirmesi, zehirli olması, ayakları olmaması, karada ve suda yaşaması, sevimsiz ve korkutucu görünüme sahip olması gibi özellikleri nedeniyle sürüngenler içinde en çok merak uyandıran hayvan olmuştur.^{1,2,6,8,18,19} Yılanın destan ve mitolojilerde geçen abartılı surette büyütülmüş, korkunçlaştırılmış, tamamen hayali ve efsanevi şekli ise ejder veya ejderha olarak isimlendirilmiştir (**Şekil 7**).

Şekil 7. a. Ejderhalı Para: Artuklu Türk Beyliği, Nasreddin Artuk Arslan adına 1202-1203 de Mardin'de darp edilmiş bakır dirhem. Ön yüz: Aslan adam kuyruğundaki ejderha görünümü. Sixbid Naville Numismatics Ltd. Live auction 23. 12. June. 2016.
b. Yılanlı Para: Osmanlı İmparatorluğu, Fatih Sultan Mehmet (2. Mehmet) adına 1448 de Ayasuluk'ta (Efes) darp edilmiş bakır mangır. Ön yüz: Yılan figürü. Mangır: Tire'de Darbedilen Osmanlı Bakır Paraları. Necdet Kabaklarlı. Tire Belediyesi Kültür Yayınları. İstanbul, 2007

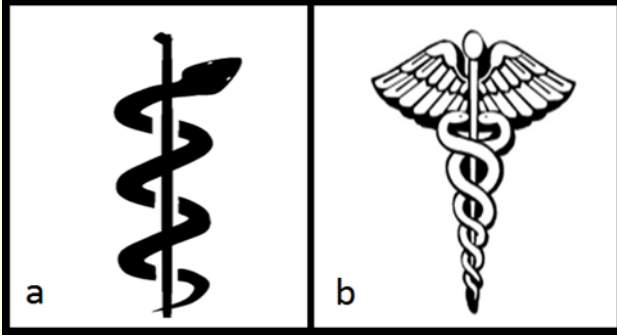
Tarih boyunca birçok farklı medeniyette yılanla atfedilen olumlu özellikleri, bolluk, doğurganlık, ölümsüzlük, koruyuculuk, kutsallık, hekimlik, sağaltıcılık, mutluluk, sağduyululuk, misafirperverlik, hürmetkârlık, affedicilik, dost canlısı olma, yardımcı olma, merhametlilik, sabırlı olma, bilgelik, zeki olma, ileri görüşlülük, temizlik, dürüstlük, naziklik, beceriklilik ve duyarlılık olarak saymak mümkündür. Bunlar dışında yılanın diğer olumlu özellikleri bereket, gençleşme, uzun ömür, sağlık, şifa, afiyet, saadet, önlem, saygı, kehanet, iyi talih, uğur, fiziksel güç, kudret, iktidar ve hızdır.^{10,17,20-25} Yılanın deri değiştirerek yenilenmesi ve gençleşmesi ise doğum, yaşam ve ölüm arasındaki dönüşümü anlatmaktadır.^{10,26} Yılanın bu sıfatları ve özellikle de deri değiştirerek yenilenmesi ve gençleşmesi onun çeşitli uygarlıklarda hep sağlık ile özdeşleştirilmesine neden olmuştur.

Yılan, hemen hemen tüm medeniyetlerde büyük önem verilen veya kutsallaştırılan bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır.^{6,8,10} Birbirinden uzak ve farklı kültürlerde yılan figürleriyle karşılaşmak, son derece enteresan ve ortak anlayışların varlığını göstermektedir. Kronolojik sıralamada, daha öncesi kesin olarak bilinmemekle birlikte, yılanın M.Ö. 3000'lerden bu yana doğu mitolojilerinde önemli bir role sahip olduğu görülmektedir.¹⁴ Bu tarihlerden sonra Mezopotamya uygarlıklarında yılanı konu alan efsanelere ve rölyeflere rastlanmaktadır. En ünlü efsane ise Gılgamış Destanıdır. Uruk kralı Gılgamış'ın ölümsüzlük arayışının öyküsünün anlatıldığı destanda, kralın sudan çıkardığı ölümsüzlük otunu yılan kapmış ve yılan bu oyu yiyerek deri değiştirmiş, gençleşmiştir.²⁷

Yılanla ilgili bir diğer meşhur efsane ise Anadolu kaynaklı Şahmeran efsanesidir. Bu efsanede, yılanların başı olan güzeller güzeli Şahmeran, tıp dâhil bildiği bütün bilgilerini insana vermiş, gerektiğinde de insanoğlu uğruna kendini feda etmiştir.²⁸ Yılanla tıp arasında dikkat çeken diğer ilginç bir bilgi de, tıp veya tababet kelime kökeninin Teb şehrinin isminden gelmesidir. Teb (Thebai) şehri eski Mısır'da sağlıkla ilgili en ünlü kutsal merkez olup, totemi ve koruyucusu da yılan olarak bilinmektedir.^{10, 29}

Antik Yunan'da da benzer şekilde yılanların deri değiştirerek gençleşmesi, yaşamın yenilenmesi ve böylece ebedi gençliğe sahip oldukları inancı, onların sağlıkla ilişkilendirilmelerinin nedeni olmuştur.^{5,30,31} Bu da onun, sağlık, uzun ömür, ölümsüzlük sıfatlarını kazanmasını sağlamıştır. Yılanla atfedilen bu özellikler Antik Yunan'dan itibaren batıda yılanın sağlığın sembolü olmasını sağlamıştır. Antik Yunan'da yılan, hayat ağacını sembolize eden bir asaya sarılmış olarak tıp ve sağlık tanrısı Asklepios'un ayrılmaz simgesi olmuştur.⁵ Günümüzde sağlık tanrısı Asklepios'un simgesi olan yılan ya tek başına ya da asaya sarılı halde batı ülkelerinde çoğu sağlıkla ilgili meslek ve kurumun sembolü olarak kabul edilmiştir. Bir başka Yunan tanrısı Hermes'in (Roma mitolojisinde Merkür) üzerine bir çift yılan sarılmış asası Caduceus da Ortaçağ sonundan

itibaren sağlıkla ilişkilendirilmiştir. Günümüzde sağlıkla ilişkili bir takım kuruluşlar da Caduceus'u sağlık sembolü olarak kullanmaktadır.³² (Şekil 8)

Şekil 8. a. Asklepios'un simgesi olan asaya sarılı yılan. b. Hermes'in üzerine bir çift yılan sarılmış asası Caduceus.

Türk Tıp Tarihinde Yılan

Türklerin, Anadolu'ya uzanan yolculuğunda eski yurtları Orta Asya'dan sağlık ve mutluluğun sembolü yaptıkları yılanı da beraberlerinde getirdikleri görülmektedir. Yılan, Türk hikâyelerinde 'bilge' olarak tasvir edilmiş ve insanoğluna karşı hürmetkâr, sabırlı, merhametli, misafirperver, dost canlısı, yardımcı ve affedici bir mahlûk olarak ifade edilmiştir.^{21,33} Ejderha ve yılan, Eski Türklerin kullandıkları "12 Hayvanlı Takvim" inde de kendilerine yer bulmuştur.^{34,35} Orhun Abideleri'nde, birbirine sarılmış halde çifte yılan (ejder) motifi bulunmaktadır.¹⁰ Birbirine sarılmış çift yılan veya ejderha motifi, Orta Asya Türklerinde mutluluk, şifa, saadet ve iyi talih sembolü olarak kabul edilmiştir.^{1,6,20,36} Bu sembol, sağlık kuruluşları, mabetlerde ve hükümdar armalarında karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti dönemi hastaneleri olan Darüşşifaların kapısında çifte yılan veya ejderha motifleri bulunduğu bilinmektedir.^{37,38} Farsçada mar kelimesi yılan anlamına gelmekte olup, duvarlarında yılan motifi bulunan darüşşifalara "Maristan" (yılan yurdu, yılanlı bina) ismi de verilmiştir.³⁷⁻⁴¹ Yılanlara Antikçağdan itibaren atfedilen sağlık, şifa ve afiyet manaları Anadolu Selçuklu Türkleri tarafından da yılanla verilmiş, yılan figürü Türk kültürü ve inançları içinde kabul görmüştür. Çalışmamızda da örneklerini sunduğumuz ülkemizdeki sağlık kurumlarının amblemlerindeki yılanın, Anadolu Selçuklu Darüşşifa'larından köken aldığı düşünülmektedir.

Anadolu Selçuklu Darüşşifa'larındaki yılan motifleri haricinde yine ambleminde yılan sembolü kullanan sağlık ile ilgili birçok meslek ve kurum bulunmaktadır. Bunlardan biri hayvan sağlığı ve tıbbının uzmanı veteriner hekimlerin amblemidir. Yüksek Ziraat Enstitüsü Veteriner Fakültesi öğrencisi Ahmet Noyan tarafından 1939 tarihinde çizilen meşaleye sarılı yılanla oluşan bu ambleme, Prof. Dr. Süreyya Tahsin Aygün'ün tarafından ay ve yıldız eklenmiştir. Bu ilk tasarım günümüzde veteriner fakülteleri ve veteriner hekimliği ile ilgili kurumların temel amblemi olarak kullanılmaktadır (Şekil 9).^{42,43} Yanan meşale bilimin aydınlığını ve uygarlığı sembolize etmektedir. Hilal ay ile yıldız ise Türk bayrağını simgelemektedir. Veteriner hekimliğinin sembolü olabilecek birçok hayvan varken yılanın seçilmesi, hekimlik mesleğinin ülkemizde yılan ile sembolize edildiğini desteklemektedir. Diğer bir örnek adli tıp kurumu ambleminde askılı, iki kefeli adalet terazisinin denge çubuğunun bir kalem gibi olduğu, tek yılanın da buna sarıldığı izlenmektedir. Yılan burada da hekimliği simgelemektedir.

Şekil 9. Türk Veteriner Hekimleri Birliği amblemi.

Ülkemizdeki sağlık ile ilgili meslek ve kurumların kullandığı amblemlere baktığımızda yılanın hepsinde değişmez olduğu görülmüştür. Özellikle ülkemizin en köklü tıp fakültelerinin, yine benzer şekilde eczacılık ve diş hekimliği gibi ana sağlık disiplinlerinin amblemlerinin Anadolu Selçuklu Darüşşifa'larından kaynaklandığı düşünülmüştür. Bunların dışında ise yılan mesleklerle göre bir kadehe, kaleme, meşaleye, kendine veya birbirine sarılmış olarak sembolize edilmiştir.

SONUÇ

Birçok eski medeniyette yılanın atfedilen sağlık ile ilişkili çoğu özellik Eski Türk toplumlarından günümüze yılanın aynen verilmiş ve kendi kültürümüzde de benzer şekilde sağlığın ve tıbbın sembolü yapılmıştır. Atalarımızın darüşşifalarında resmettiği yılan figürleri halen ülkemizde sağlık ile ilgili birçok meslek ve kurumun sembolü olarak kullanılmaktadır. Bugün sağlığın tüm kahramanları da bu yılanları kendi simgeleri olarak yakalarında gururla taşımaktadır.

BİLGİ

Tüm yazarların herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Bu makale için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

KAYNAKLAR

1. Başar Z. Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan. Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
2. Erdemir A.D. Tıp Tarihi ve Deontoloji. Güneş & Nobel Yayınları, Bursa, 1996; s187-194.
3. Erk N. Veteriner Tarihi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, 195; s1-26.
4. Akça T. Evaluation Of The Pergamon Asklepieion With The Medical Point Of View. Cukurova University Health Sciences Institute. Doctoral Program in Medical History And Ethics. Adana, Turkey, 2013.
5. Leventi I. The Iconography Of Health in The Classical Years. Athens: Hellenic National Archive of Documents, 1991, p 137.
6. Bayat AH. Tıp Tarihi. Genişletilmiş 3. Baskı. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016; s: 70-71.
7. Ögel B. Türk Mitolojisi. 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 2014.
8. Armutak A. Doğu Ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar. İstanbul Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2004; 30(2):143-157.
9. Hançerlioğlu O. Dünya İnançları Sözlüğü. Remzi Kitabevi. İstanbul, 2010; s 561.
10. Yöndemli F. Tarih Öncesinden Günümüze Yılan. Piramit Yayıncılık. Ankara, 2004.
11. Ferber M. "Serpent". A Dictionary Of Literary Symbols. Cambridge University Press. Cambridge, 1999; pp185-190.
12. Eski Ahit, Tekvin 3,4, Bab 3. Kitabı Mukaddes Şirketi. İstanbul, 2002, s13-19.
13. Tümer G. "Yılan". Argos Yeryüzü Kültür Dergisi. 1990; 25:127-142.
14. Rosenberg D. Dünya Mitolojisi. 4. Baskı, İmge Kitabevi. Ankara, 2006.
15. Bayhan AA, Salman F, Çelik A. Çankırı'dan Birkaç Figürlü Plastik Bezeme. Journal of Fine Arts Faculty 2011;20:13-24.
16. Ünver S. Süheyl Ünver'in Konya Defterleri. Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, 2013.
17. Karabulut D. Türk Söylence Sözlüğü, Türkiye: E-Kitap, 2011.
18. Görkey Ş. Asklepios Kültü ve Anadolu'dan Bazı Örnekler. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (20-23 Eylül 1993). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s349.
19. Menez A. The Subtle Beats, Snakes From Myth To Medicine. New York: Taylor- Francis version 4, 2003.
20. Biray N. Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından. Avrasya Terim Dergisi 2013; 1: 95-113.
21. Black J, Green A. Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller. Aram Yayıncılık. İstanbul; 2003, s 237.
22. Orozobaev M. Kırgız Halk İnanç ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Yılan. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi 2012;15:107-123.
23. Ersoy N. Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene. İstanbul, 1990.
24. Mant S. Halk Sanatında "Şahmaran". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir, 1998.
25. Campbell J. İlkel Mitolojisi, Tanrı'nın Maskeleri, Çeviren: Kudret Emiroğlu. İmge Kitapevi Yayınları. İstanbul, 1995; s383.

26. Şahin S. Göstergibilim Açısından Yılan İmgesi'nin Alıncada Ve Türkçede Deęerlilięi. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2012;21:(2):159-168.
27. Jackson D. Gilgamiş Destanı. Çeviren: Ahmet Antmen. Arkadaş Yayınevi. Ankara, 2013; s91.
28. Çıblak N. Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Adana 207;16:185-196.
29. Karlıkaya E. Hekimliğin Sembölü Olarak 'Yılan' Figürünün Seçilmesinin Nedenleri. Sendrom 2001;13:69-77.
30. Caton R. The Temples And Ritual Of Asklepios. 2nd Ed. London: C. J. Clay, 1900.
31. Risse Gb. Mending Bodies, Saving Souls: A History Of Hospitals. New York, Oxford: Oxford University Press, 1999.
32. A. Antoniou, et al. The Rod And The Serpent: History's Ultimate Healing Symbol Stavros World J Surg 2011;35:217-221.
33. Yöndemli F. Hayat Ağacı Ejder Yılan. Nüve Kültür Merkezi. İstanbul, 2006.
34. Turan O. On İki Hayvanlı Türk Takvimi. DTCF Yayınları, Tarih Serisi. Ankara, 1941;3:s1-139.
35. Tavkul U. Kültürel Etkileşim Açısından 12 Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. Modern Türk Araştırmaları Dergisi 2007;4:24-45.
36. Girland Kültür Sanat Galerisi. [Http://Girlandkultursanat.Com/2010/12/Sifa-Tasi/](http://Girlandkultursanat.Com/2010/12/Sifa-Tasi/).
37. Kemalođlu M. XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar. Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi 2014;7(13):289-301.
38. Tandođan A. Hastahanelerde Yatan Hasta Katlarının İç Mekân Analizi, Adana Örneęi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İç Mimarlık Anasanat Dalı, Adana, 2012.
39. Kemalođlu M. Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler ve Eserler. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 2014;1(4):9.
40. Benek BS. An Example For The Application of Music Therapy in The Medical History: Divrigi Darüssifa. Acta Med Anatol 2015;3(2):63-66.
41. Cantay G. Kadın Baniler Ve Dârü's-Şifalar, Editör N. Yıldırım, Sağlık Alanında Türk Kadını, İstanbul, 1998.
42. Sipahi C. Röportaj: Prof. Dr. Ahmet Noyan. Aktüel 2008;79(3):15-18.
43. Koç A, Küçükaslan Ö. Türkiye'de Veteriner Hekimliği Ambleminin Tarihsel Gelişimi. Vet Hekim Der Derg 2008;79(3):31-36.